

महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण व शहरी भागातील आदिवासी खेळाडूंच्या स्व-संकल्पनेचा तुलनात्मक अभ्यास

अविनाश विठ्ठलराव खरात

निर्देशक शारीरिक शिक्षण विभाग
संत भगवान बाबा कला महाविद्यालय,
सिंदखेडराजा, जि. बुलढाणा

डॉ. महेशचंद शर्मा

निर्देशक व विभाग प्रमुख,
शारीरिक शिक्षण विभाग,
गुरूनानक विज्ञान महाविद्यालय, बल्लारपूर, जि. चंद्रपूर

१.० प्रस्तावना

आदिवासी समाज हा शैक्षणिक दृष्टिने मागासलेला आहे. त्याचबरोबर तो इतरही क्षेत्रात मागासलेला आहे. त्याचे मुख्य कारण म्हणजे त्याची आर्थिक परिस्थिती होय. या लोकांचे मुळ वास्तव्य जंगल व दऱ्याखोऱ्यात असल्याने त्यांना आधुनिक शिक्षणाचा गंध सुद्धा होवू शकलेला नव्हता आणि त्यामुळेच त्यांच्यावर अंधश्रद्धा व परंपरागत रूढीपरंपरेचे वर्चस्व दिसून येते. अशा आदिवासी समाजाला शारीरिक शिक्षणाद्वारे शैक्षणिक, सामाजिक व शारीरिक विकास साध्ये करणे शक्य आहे. व्यक्तीमध्ये केवळ शारीरिक व्यक्तिमत्त्व निर्माण न करता त्याच्या मानसिक, भावनात्मक व सामाजिक गुणांचा विकास करणे हे शारीरिक शिक्षणाचे ध्येय आहे. आत्म-संकल्पना किंवा स्वसंकल्पना म्हणजे स्व-एकरूपता किंवा स्व-तादात्म्य (Self-Identity) होय. स्वतःविषयीचा विश्वास, भाव-भावना, अभिवृत्ती इ. सगळ्यांचे संघटित संकलन स्व-संकल्पनेत अभिप्रेत असते. स्व-संकल्पना म्हणजे या सर्व गुण वैशिष्ट्यांचा एक आकृतिबंध असतो. आत्मसंकल्पना ही एक खास चौकट असून त्याचा परिणाम सभोवतालच्या सामाजिक जगाविषयी आणि स्वतःविषयी जी माहिती उपलब्ध होते त्याच्या प्रक्रियेवर होतो. स्वतःविषयीच्या माहितीमध्ये प्रेरके, भावनिक स्थिती, आत्म-मूल्यांकन, कुवत व पात्रता, बौद्धिकता इ. सगळ्यांचा समावेश होतो. एवढेच नव्हे तर स्व-बाह्य असे जे मिळविलेले असते त्याचाही समावेश स्वचाच भाग म्हणून स्व-संकल्पनेत केला जातो.

आदिवासी समाज पूर्णतः शैक्षणिकरित्या विकसित झाला नसून शिक्षण घेणाऱ्या आदिवासी विद्यार्थ्यांची संख्या अल्प आहे. ग्रामीण व अतिदुर्गम भागातून आल्यामुळे या विद्यार्थ्यांची स्वतः विषयीची संकल्पना शहरी भागातील

विद्यार्थ्यांपेक्षा वेगळी असते. आदिवासी खेळाडूंचा विचार केला असता शहरी क्षेत्र हे त्यांच्याकरिता नवीन असून या वातावरणाशी समायोजन करताना त्यांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते. या परिस्थितीत त्यांच्या स्वसंकल्पना, चिंता, आक्रमक व उपलब्धी अभिप्रेरणेच्या स्तरांमध्ये सतत परिवर्तन घडून येत असतात. प्रस्तुत अध्ययनाच्या अनुषंगाने संशोधनकर्त्याद्वारे ग्रामीण व शहरी भागातील आदिवासी खेळाडूंच्या स्वसंकल्पना या घटकाचा तुलनात्मक अभ्यास केला आहे.

२.० संशोधन पद्धती

२.१ खेळाडूंची निवड :

प्रस्तुत अध्ययना करिता महाराष्ट्र राज्याच्या ग्रामीण व शहरी भागातील प्रत्येकी २५० अशा एकूण ५०० आदिवासी खेळाडूंची निवड यदृच्छिक पद्धतीने करण्यात आली. निवडण्यात आलेल्या खेळाडूंची वयोमर्यादा १८ ते २८ वर्षां दरम्यान होती.

तथ्य संकलन पद्धती :

संशोधन कार्यासाठी निर्दोष माहिती मिळण्यासाठी व संशोधनाची उद्देशपूर्ती होण्यासाठी संशोधन करण्याकरिता सर्वेक्षण पद्धतीचा उपयोग करण्यात आला. प्रस्तुत अध्ययनात संशोधनाकरिता आवश्यक असलेली माहिती संकलित करण्याकरिता प्रश्नावली या साधनाचा उपयोग करण्यात आला. स्वसंकल्पना स्तर जाणून घेण्याकरिता प्रतिभा देव यांच्या Self Concept Rating Scale (SCRS) या चाचणीचा वापर करण्यात आला.

२.२ संख्याशास्त्रीय तंत्र –

प्रश्नावली भरून आल्यानंतर निरनिराळ्या भागात विभागण्यात आल्या. त्यानंतर सांख्यिकीय पद्धतीने शेकडा

प्रमाण काढून त्या आधारे तालिका तयार करण्यात आल्या. संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण करण्याकरिता मध्यमान, प्रमाणविचलन व झेड परीक्षण (Z Test) या सांख्यिकीय तंत्राचा अवलंब करण्यात आला. Significance Level 0.05 होते.

३.० सांख्यिकीय विश्लेषण व अर्थविवेचन ग्रामीण व शहरी भागातील आदिवासी खेळाडूंचा स्वसंकल्पना स्तर

३.१ बौद्धिक स्वसंकल्पना स्तर

सारणी क्र.१: ग्रामीण व शहरी भागातील आदिवासी खेळाडूंच्या बौद्धिक स्वसंकल्पना स्तराची तुलना

बौद्धिक स्वसंकल्पना स्तर	मध्य मान	मा. वि.	मा. त्रु.	म. फ.	Z	P
ग्रामीण भागातील खेळाडू	२७.९	±३.२	१.१	४.५	३.०२४	<०.०५
शहरी भागातील खेळाडू	३२.४	±३.५	१.२			

मा.वि.: मानक विचलन; मा.त्रु.: मानक त्रुटी; म.फ.: मध्यमान फरक; Z: मूल्य, P: मूल्य

वरील सारणी क्र. १ मध्ये महाराष्ट्राच्या ग्रामीण व शहरी भागातील आदिवासी खेळाडूंच्या बौद्धिक स्वसंकल्पनाच्या स्तराची तुलना दर्शविण्यात आली आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार अध्ययन क्षेत्रातील ग्रामीण भागातील खेळाडूंचा सरासरी बौद्धिक स्वसंकल्पना स्तराचा गुणांक २७.९±३.२ असून शहरी भागातील खेळाडूंचा बौद्धिक सरासरी स्वसंकल्पना स्तराचा गुणांक ३२.४±३.५ होता.

३.२ भावनिक स्वसंकल्पना स्तर

सारणी क्र.२: ग्रामीण व शहरी भागातील आदिवासी खेळाडूंच्या भावनिक स्वसंकल्पना स्तराची तुलना

भावनिक स्वसंकल्पना स्तर	मध्य मान	मा. वि.	मा. त्रु.	म. फ.	Z	P
ग्रामीण भागातील खेळाडू	२६.३	±२.२	१.०	५.१	३.५२०	<०.०५
शहरी भागातील खेळाडू	३१.४	±२.७	१.२			

मा.वि.: मानक विचलन; मा.त्रु.:मानक त्रुटी; म.फ.: मध्यमान फरक; Z:मूल्य, P:मूल्य

वरील सारणी क्र. २ मध्ये महाराष्ट्राच्या ग्रामीण व शहरी भागातील आदिवासी खेळाडूंच्या भावनिक स्वसंकल्पनाच्या स्तराची तुलना दर्शविण्यात आली आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार अध्ययन क्षेत्रातील ग्रामीण भागातील खेळाडूंचा सरासरी भावनिक स्वसंकल्पना स्तराचा गुणांक २६.३±२.२ असून शहरी भागातील खेळाडूंचा भावनिक सरासरी स्वसंकल्पना स्तराचा गुणांक ३१.४±२.७ होता.

३.३ सामाजिक स्वसंकल्पना स्तर

सारणी क्र.३: ग्रामीण व शहरी भागातील आदिवासी खेळाडूंच्या सामाजिक स्वसंकल्पना स्तराची तुलना

सामाजिक स्वसंकल्पना स्तर	मध्य मान	मा. वि.	मा. त्रु.	म. फ.	Z	P
ग्रामीण भागातील खेळाडू	२९.९	±२.१	०.८	३.८	३.०१४	<०.०५
शहरी भागातील खेळाडू	२६.१	±२.०	०.९			

मा.वि.: मानक विचलन; मा.त्रु.:मानक त्रुटी; म.फ.: मध्यमान फरक; Z:मूल्य, P:मूल्य

वरील सारणी क्र. ३ मध्ये महाराष्ट्राच्या ग्रामीण व शहरी भागातील आदिवासी खेळाडूंच्या सामाजिक स्वसंकल्पनाच्या स्तराची तुलना दर्शविण्यात आली आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार अध्ययन क्षेत्रातील ग्रामीण भागातील खेळाडूंचा सरासरी सामाजिक स्वसंकल्पना स्तराचा गुणांक 29.9 ± 2.1 असून शहरी भागातील खेळाडूंचा भावनिक सरासरी स्वसंकल्पना स्तराचा गुणांक 26.1 ± 2.0 होता.

३.४ चारित्र्य स्वसंकल्पना स्तर

सारणी क्र. ४: ग्रामीण व शहरी भागातील आदिवासी खेळाडूंच्या चारित्र्य स्वसंकल्पना स्तराची तुलना

चारित्र्य स्वसंकल्पना स्तर	मध्य मान	मा. वि.	मा. त्रु.	म. फ.	Z	P
ग्रामीण भागातील खेळाडू	८१.२	± 9.9	२.३	७.५	३.८५४	< 0.05
शहरी भागातील खेळाडू	८८.७	± 9.8	२.१			

मा.वि.: मानक विचलन; मा.त्रु.:मानक त्रुटी; म.फ.: मध्यमान फरक; Z:मूल्य, P:मूल्य

वरील सारणी क्र. ४ मध्ये महाराष्ट्राच्या ग्रामीण व शहरी भागातील आदिवासी खेळाडूंच्या चारित्र्य स्वसंकल्पना स्तराची तुलना दर्शविण्यात आली आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार अध्ययन क्षेत्रातील ग्रामीण भागातील खेळाडूंचा सरासरी चारित्र्य स्वसंकल्पना स्तराचा गुणांक 81.2 ± 9.9 असून शहरी भागातील खेळाडूंचा चारित्र्य सरासरी स्वसंकल्पना स्तराचा गुणांक 88.7 ± 9.8 होता.

३.५ सौंदर्य स्वसंकल्पना स्तर

सारणी क्र.५: ग्रामीण व शहरी भागातील आदिवासी खेळाडूंच्या सौंदर्य स्वसंकल्पना स्तराची तुलना

सौंदर्य स्वसंकल्पना स्तर	मध्यमान	मा. वि.	मा. त्रु.	म. फ.	Z	P
ग्रामीण भागातील खेळाडू	१२.३	± 2.0	१.१	४.५	३.०८३	< 0.05
शहरी भागातील खेळाडू	१६.८	± 2.1	१.०			

मा.वि.: मानक विचलन; मा.त्रु.:मानक त्रुटी; म.फ.:मध्यमान फरक; Z:मूल्य, P:मूल्य

वरील सारणी क्र. ५ मध्ये महाराष्ट्राच्या ग्रामीण व शहरी भागातील आदिवासी खेळाडूंच्या सौंदर्य स्वसंकल्पनाच्या स्तराची तुलना दर्शविण्यात आली आहे. सारणीत दर्शविलेल्या माहितीनुसार अध्ययन क्षेत्रातील ग्रामीण भागातील खेळाडूंचा सरासरी सौंदर्य स्वसंकल्पना स्तराचा गुणांक 12.3 ± 2.0 असून शहरी भागातील खेळाडूंचा सौंदर्य सरासरी स्वसंकल्पना स्तराचा गुणांक 16.8 ± 2.1 होता.

४.० निष्कर्ष

४.१ बौद्धिक स्वसंकल्पना स्तर

- प्रस्तुत संशोधनकार्यात प्राप्त झालेल्या परिणामांच्या आधारे असा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, महाराष्ट्राच्या ग्रामीण व शहरी भागातील आदिवासी खेळाडूंच्या बौद्धिक स्वसंकल्पना स्तरामध्ये सार्थक ($P < 0.05$) तफावत आहे. त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागातील खेळाडूंच्या तुलनेत शहरी भागातील खेळाडूंच्या बौद्धिक स्वसंकल्पनेचा स्तर उत्तम आहे.

४.२ भावनिक स्वसंकल्पना स्तर

- प्रस्तुत संशोधनकार्यात प्राप्त झालेल्या परिणामांच्या आधारे असा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, महाराष्ट्राच्या ग्रामीण व शहरी भागातील आदिवासी खेळाडूंच्या भावनिक स्वसंकल्पना स्तरामध्ये सार्थक ($P < 0.05$) तफावत आहे. त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागातील खेळाडूंच्या तुलनेत शहरी भागातील खेळाडूंच्या भावनिक स्वसंकल्पनेचा स्तर उत्तम आहे.

४.३ सामाजिक स्वसंकल्पना स्तर

- प्रस्तुत संशोधनकार्यात प्राप्त झालेल्या परिणामांच्या आधारे असा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, महाराष्ट्राच्या ग्रामीण व शहरी भागातील आदिवासी खेळाडूंच्या सामाजिक स्वसंकल्पना स्तरामध्ये सार्थक ($P < 0.05$) तफावत आहे. त्याचप्रमाणे शहरी भागातील खेळाडूंच्या तुलनेत ग्रामीण भागातील खेळाडूंच्या सामाजिक स्वसंकल्पनेचा स्तर उत्तम आहे.

४.४ चारित्र्य स्वसंकल्पना स्तर

- प्रस्तुत संशोधनकार्यात प्राप्त झालेल्या परिणामांच्या आधारे असा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, महाराष्ट्राच्या ग्रामीण व शहरी भागातील आदिवासी खेळाडूंच्या चारित्र्य स्वसंकल्पना स्तरामध्ये सार्थक ($P < 0.05$) तफावत आहे. त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागातील खेळाडूंच्या तुलनेत शहरी भागातील खेळाडूंच्या चारित्र्य स्वसंकल्पनेचा स्तर उत्तम आहे.

४.५ सौंदर्य स्वसंकल्पना स्तर

- प्रस्तुत संशोधनकार्यात प्राप्त झालेल्या परिणामांच्या आधारे असा निष्कर्ष काढण्यात येतो की, महाराष्ट्राच्या ग्रामीण व शहरी भागातील आदिवासी खेळाडूंच्या सौंदर्य स्वसंकल्पना स्तरामध्ये सार्थक ($P < 0.05$) तफावत आहे. त्याचप्रमाणे ग्रामीण भागातील खेळाडूंच्या तुलनेत शहरी भागातील खेळाडूंच्या सौंदर्य स्वसंकल्पनेचा स्तर उत्तम आहे.

५.० संदर्भ ग्रंथसूची

1. कुंडले, एम. वि. 'शैक्षणिक तत्वज्ञान व शैक्षणिक मानसशास्त्र', श्री विद्या प्रकाशन, राविवार पेठ, पुणे १९९०, पृ.क्र. ६.
2. जर्दे, श्री., व जर्दे, सु., 'शारीरिक शिक्षणाचे स्वरूप मानसशास्त्र', चंद्रमा प्रकाशन, द्वारा २४६ अ/१ गायत्री अपार्टमेंट नागाव्य पार्क, कोल्हापूर, पहिली आवृत्ती २८ मार्च १९९१ पृ.क्र. २३-२४.
3. आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था : भारतीय आदिवासी विकास व्यवस्थापन, पुणे १९८७ पृ. ८५.
4. आगारे, डी.सी व करकरे, अ. (२००३). "पर्सनालीटी प्रोफाइलस् ऑफ ट्रायबल अँड नॉन ट्रायबल स्पोर्टस् पर्सनस्", व्यायाम विज्ञान, वाल्यूम ३६, नं. २, पेज नं. १-४.
5. Betsy, S. D. (2003). The structure and function of academic self-concept in gifted and general education students. *Roepers Review.*, 2003
6. Findlay, L. C and Bowker, A. (2009). The Link between competitive sport participation and self-concept in early adolescence; A consideration of gender

and sport orientation, *Journal youth and adolescence*, (38)1, pp.29-40.

7. Fischer, K. (2012). Bucking Cultural Norms, Asia Tries Liberal Arts, *Chronicle of Higher Education*.
8. Jenkins, L. N and Demaray, M. K. (2012). Social Support and Self-Concept in Relation to Peer Victimisation and Peer Aggression. *Journal of School Violence*; 11(1), pp. 56-74.
9. Kumari, S. (2001). "Comparison of Self Concept of Yoga and Track and Field Players" (Unpublished Master's Thesis, *Lakshmbai National Institute of Physical Education, Gwalior*)
10. Ram, M. K. (2004). "Comparative Study of Competitive Anxiety and Self Concept among Various Positional Soccer Players of Inter University Level" (Unpublished Master's Thesis Lakshmbai National Institute of Physical Education, Gwalior, April.
11. Thinlay, P. (2003). "Relationship between Self-Concept and Physical among Undergraduate Students", Unpublished Master's Thesis, *Lakshmbai National Institute of Physical Education, Gwalior*.
12. Vijayalaxmi, R. (1991). Relationship between self concept and personality adjustment of family-reared and institution-reared children, M.Phil, Edu. Madurai Kanaraj Uni. pp. 942.